

velere tırmanmış ve Karahanlılarla altın devrini yaşamış ve bir "İlâhi Destan" haline gelmiştir.

BİRİNCİ MERHALE: İSLÂM DİNİNİN TÜRK YURTLARINDA İLK YERLEŞME YILLARI VE KUTEYBE B. MÜSLİM

Esasen İslâm dininin dış ülkelere götürülmesi ve yabancı milletler arasında yayılması için ilk ciddi teşebbüsler, bizzat bu dinin kurucusu Hz. Peygamber tarafından başlatılmıştır. İslâm Peygamberi, özellikle Medine'ye hicret ettikten sonra (622) daha ziyade dışa dönük bir kısım ciddi tebliğ faaliyetlerine girişmiş, bu arada çağdaş devlet başkanları ve bölgedeki nüfuzlu kimselere kısa ve fakat özlü "tebliğ mektupları" göndermiştir.⁵ Hz. Muhammed'in bu mânada Çin hükümdarlarına hatta⁶ Türk büyüklerine de bir tebliğ mektubu gönderdiği ve onun bu mektubunun "Türkçe" olduğu rivâyet edilmektedir.⁷

Hız. Peygamber'in vefatından sonra O'nun tebliğ davasına sahip çıkan ve dünyanın dört bir ucuna yayılan sahabelerin bir çoğu da İslâmiyet'i yaymak için Türk yurtlarına gelmişler ve buralarda şehit olmuşlardır.⁸

Mâmañih, Hz. Peygamber'in vefatından sonra girilen fetih hareketleri ve doğuda, özellikle Irak ve İran cephelerinde kazanılan büyük zaferlerden sonra Müslüman Araplar ve İslâm dini bu ilk hamlede Ceyhun nehrine ulaşmış bulunuyordu (642).⁹ Ceyhun nehri ise bütün Eski ve Orta çağlar boyunca "Âriler"le, "Tûranîler" arasında geleneksel bir sınır olarak kabul edilmiştir.¹⁰

İlk fetih dalgalarıyla Ceyhun kıyılarına geçen Müslüman Araplar, her ne kadar Ceyhun nehrini geçerek Türkler arasında İslâm dini yayılması için bir kısım tebliğ faaliyetlerinde bulunmuşlarsada, bunda kayda değer bir başarı elde edememişlerdir. Müslüman Arapların bu gayr-i ciddi durumları bir tarafa, Türkler arasında İslâmiyet'in yayılması için ilk ciddi teşebbüsler değerli Arap komutanı Kuteybe b. Müslim tarafından başlatılmıştır.

Kuteybe, Haccac b. Yusuf tarafından Türkistan'ı fethetmek üzere, Horasan'a vali olarak gönderildikten sonra (705) bir hakikatı keşfetmişti. O da siyasi Arap hakimiyetinin Türk yurtlarında yerleşmesi için mutlaka, ama mutlaka İslâm dininin Türkler arasında yayılması gerekiyordu. Aksi halde her biri usta birer asker olan bu insanları uzun süre siyasi bir idâre altında tutmak mümkün olmazdı. Bu bakımdan Kuteybe, tenkid edilecek birçok yönleri olmasına rağmen Türk yurtlarında *Baykent*, *Buhâra* ve *Semerkant* gibi bölgenin büyük şehirlerinde, hemde ilk defa sistemli bir "İslâmlaştırma kampanyası" başlatmış ve bunu bıkmadan usanmadan büyük bir azim ve kararlılık içinde sürdürmüştür.

Kuteybe Buhara'da had-i zâtında bir İslâm inkılabı yapmıştır. O eski ve orta çağlar boyunca, "Ârî, Samî ve

Hindî dinlerinin merkezi ve buluşma yeri olan bu şehirde, İslâmiyet'in önüne çıkan bütün dinleri yasaklamış, mabedleri kapatmış, buralardaki heykelleri parça parça etmiş ve halkın tek tercih olarak, hemde kesin bir şekilde Müslüman olmalarını istemiştir. Bu İslâmiyet namına bir *terör* değilmi idi? Değerli Tarihçi Narşahi buna "hayır!" demekte ve şu ilginç yorumlarda bulunmaktadırlar:

"Böylece onlar, ister istemez Müslüman olmuşlardı. İşte, İslâm dini bu şekilde Buhara'da yayılmış ve halk da şeriatın hükümlerini uygulamaya mecbur olmuştu. Böylece şehirde küfrün bütün izleri silinip süpürüldü. Zerdüştlüğün alamehleri yok olup gitti; bunların yerine bir çok meşicid yapıldı. Kuteybe bu yolda büyük gayretler sarfetti ve İslâmiyet'e uymakta ihmâli görünenleri cezalandırmayı da ihmal etmedi."¹¹

İslâm dininin Buhara'da yerleşmesi Orta Asya için de çok önemli bir merhale olmuştur. Zira Buhara, İç Asya'ya gidecek dinler için her zaman ileri bir karakol durumunda idi. Bu bakımdan İç Asya'ya giden Ârî, Samî ve Hindî dinler, İç Asya'ya olan bu uzun ve zorlu yolculuktan önce Buhara'ya gelmişler burada çok sağlam bir şekilde yerleşme imkânı bulduktan sonra ancak İç Asya'ya ulaşabilmişlerdir.

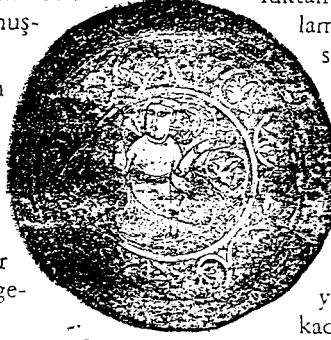
Bu bakımdan: *İslâm dininin Buhara'da yerleşmesi, Orta Asya Türk dünyası için de bir baht ve aydınlık gelecek olmuştur.*

Değerli Arap komutanı, Haccac b. Yusuf'un vefatından sonra (714) olumsuz yönde gelişen olaylara daha fazla dayanamamış ve *Fergane*'de kendi silâh arkadaşları tarafından ne zayıf ki boynu vurulmuştur (714).¹² Burada karşımıza çok önemli bir soru çıkmaktadır. Acaba Kuteybe b. Müslim, Türk yurtlarında başlattığı bu İslâmlaştırma kampanyasında başarılı olmuş mudur? H. A. R. Gibb bu soruya olumlu cevap vermekte ve şöyle demektedir;

"Kuteybe Orta Asya'da İslâm dininin sonraki nüfusunun dayanacağı sağlam temeli atmış ve bir eser vücudu getirmişti. Her ne kadar İslâm binasının üst kısımları daha sonraki yılların şiddetli fırtınalarına dayanacak derecede kuvvetli değil idiyse de temeli çok iyi atılmıştı. Fakat binanın yapımındaki hata sadece mimara da yüklenmemelidir. Ancak mimar, hayatının son senelelerinde herşeyi askeri şan ve şöhrete fedâ etmiş ve İslâm binasını tamamlamadan ölmüştür."¹³

EMEVİLER DEVRİNDE TÜRK YURTLARINDA İSLÂMİYET

Süleyman b. Abdül-Melik'in vefatı üzerine Ömer b. Abdül-Aziz hiç bir muhalefete uğramadan halife olmuştur (717).¹⁴ Bu inadına dindar Emevi Halifesi, İmparatorluğun geniş hudutları içinde yaşayan muhtelif milletler ve bu arada Türk yurtlarında İslâm dinini yaymak

Gümüş kap, Maveraünnehr, (10. yy.)

için çok geniş ve müessir bir irşad kampanyası başlatmıştır. Böylece dil, din, ırk ve kültür bakımlarından farklı olan bu kavimleri, âdil, hakperest bir düzen ve siyasi devlet otoritesi altında birbirleri ile kaynaşmış, sosyal bünyesi sağlam ve çok kuvvetli, ideal bir İslâm toplumu haline getirmeyi düşünmüştür. Bu bakımdan o, F. Köprülü'nünde dediği gibi İslâm; adâletini ve Müslümanlığı yayma idealinin tek temsilcisi olarak kabul edilmiştir.¹⁵

Ömer b. Abdül-Aziz, Kuteybe'nin Türk yurtlarında diktiği İslâm fidanının yetişmesi için çok büyük bir gayret sarfetmiş ve onun zamanında İslâm dininin yayılması bir devlet politikası hâline gelmiş ve bu sayede Türkler arasında İslâm dinine karşı çok güçlü bir yönelme başlamıştır. Hatta onun bu özel politikası sebebiyle başta Semerkant Türk beyi Akşit Guzek (Oğuzbek) olmak üzere bir çok Türk beyleri Müslüman olmuşlardır.¹⁶

Fakat Emevilerin vergiden başka hiç bir şey düşünmeyen gözü dönmüş bürokrat ve vergi tahsildarları bütün inadları ile başta Horasan valisi Abdullah b. Cerrah el-Hâkemî olmak üzere bu adil İslâm halifesinin karşısına dikilmiş, onun İslâmlaştırma kampanyasını büyük ölçüde sabotage etmişlerdir. Böylece Türklerin külli manada Müslüman olmaları için bir altın fırsat da böylece kendiliğinden uçup gitmiş oluyordu.

Diğer taraftan Türk militarizminin yeni temsilcileri olan Türgişlerin tarih sahnesine çıkmaları ile siyasi dengeler bir kere daha Türklerin lehine değişmiştir. Zira despotik Arap valileri ve gözü dönmüş vergi memurlarının zulmünden bezgin bir hâle gelen Müslüman Türkler ve

Türk aristokratları bu defa kurtuluşu Türgişlere meyletmekte görmüşler ve onları, Aşağı Türkistan (İslâmi kaynaklarda Maveraünnehir) işlerine müdahale etmeye çağırmışlardır.

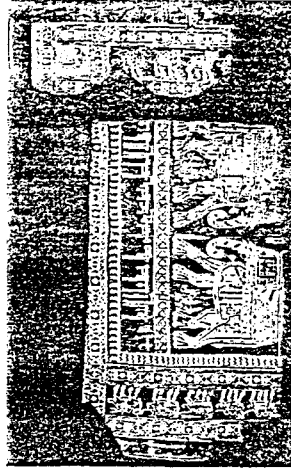
Yerli halkın büyük ölçüde Türgişlere meyletmesi siyasi Arap idâresini bir hayli tedirgin etmiş, bundan da öte onları bir hayli sarsmıştır. Bundan en fazla etkilenen de Emevilerin Horasan valisi Eşres b. Abdullah es-Sülemi (727-729) idi. Bu bakımdan o, uzun bir süre düşündükten sonra en sonunda Türk yurtlarında yeniden ve eskilere göre, "çok daha ciddi bir İslâmlaştırma kampanyası açmaya karar vermiştir. Artık bundan böyle bu yeni Müslüman olmuş muhtedilerden kesinlikle vergi alınmayacak, onlara güzel muamele edilecektir."¹⁷

Evet Eşres'in bu yeni inisiyatifi ile başlatılan İslâmlaştırma kampanyasının başına çok ciddi bir insan, bir Müslüman olan Ebû Saydâ ve arkadaşları getirilmişti. İslâmlaştırmanın asıl merkezi, o devirlerde çoktan bir Türk şehri haline gelmiş ve Türk asıllı beyler ve aristokratlar tarafından idâre edilmekte olan Semerkant olacaktı. Semerkant ve çevresinde girişilen İslâmiyeti tebliğ

hareketi çok başarılı olmuş ve kısa zamanda onbinlerce kişi İslâm dinini kabul etmiştir. İslâm dininin Türkler arasında, hemde baş döndürücü bir şekilde yayılması vergiden başka bir şey düşünmeyen Arap tahsildarlarını şoke etmiş ve soluğu binbir şikayetle Eşres'in huzurunda almışlardır. Öyle ya, yerli halk Müslüman olursa vergiyi kimden alacaklardı. Bu bakımdan Türklerin İslâm dinine yönelmeleri derhal durdurulmalı idi. Eşres ne yazık ki bu ağır baskılar karşısında geri adım atmak mecburiyetinde kalmış ve bu hayırlı İslâmlaştırma kampanyasına kesin bir şekilde son vermiştir. Hatta bu hususta dahada ileri gidilmiş, değil gayr-i müslimler, yeni Müslüman olan Türklerden bile çok ağır vergiler alınmıştır. Bu bir manada tam bir facia idi.¹⁸ Zira Müslüman kitleye karşı inatla sürdürdükleri bu mücadeleyi başarıyla kazanan malum çevreler her türlü himâyeden mahrum zavallı muhtedilerden çok acı bir şekilde intikamlarını almışlardır. Taberi bunların vergi toplamak bahanesiyle işledikleri zulum ve bundan da öte işkenceleri şöyle anlatmaktadır;

"Âmiller haraç tahsil etmede çok aşırı gittiler. Onlar asilzâdeleri (Türk büyüklerini) horladılar, hakir gördüler. Dihkanlara ağır ceza verdiler, elbiseleri yırtılıp yakıldı, kemerleri boyunlarına bağlanarak sürüklendiler, Müslüman olmuş pek çok biçare ve fakir kimseden bile cizye aldılar. Böylece onlarda Türk hanlarından yardım istemeye mecbur oldular."¹⁹

Türk yurtlarındaki bu sıkıntılı durum, değerli Emevi devlet adamlarından Nasr b. Seyyar'ın Horasan'a vali olarak gelmesine kadar devam etmiştir (737).²⁰ Yeni Vâli, Türk yurtlarındaki kargaşa ve

Horasan'da bulunan kufi yazılı ipek dokuma. (10. yy.)

karışıklıkların giderilmesi ve muhtedilerin karşı karşıya kaldığı problemlerin kökünden çözülmesi ve onların emniyet ve huzura kavuşturulmaları için "Merv Deklerasyonu" ile²¹ çok ciddi tedbirler almış ve İslâm dininin Asya'ya giden yolunu tamamen açmışsa da bu hiç bir zaman verimli olmamıştır. Zira, Türk yurtlarında uzun zamandır faaliyet gösteren Abbâsilerin yer altı teşkilatının başlatmış olduğu halk ihtilâli ile Emeviler Devleti yıkılıp gitmiştir (750). Böylece İslâm dininin İç Asya ve Türk boyları arasındaki yeni yayılma dönemi Abbâsilere kalmış oluyordu. Bu devirlerde İslâm dininin Türk yurtlarındaki durumu tespit edebildiğimiz kadarı ile şöyle idi:

I- İlk Arap fetihleri ile Ceyhun havzasına giren İslâmiyet Emeviler devrinde çok uzun ve sürekli bir mücadeleden sonra Aşağı Türkistan'da hiç kimsenin söküp atamayacağı bir şekilde yerleşmiştir.

II- Müslüman Türkler bu devirlerde nüfusunun büyük ölçüde çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu ve genellikle Türk beyleri tarafından idâre edilen Baykent, Buhara ve Semerkant şehirlerinde çok kuvvetli bir güç hâline gelmiştir.

III- İslâm dini yavaş yavaş müesseseseleşmeye başlamıştır. Ribatlar bunun en güzel örneği idi.

IV- Mahalli Türk beylerinin çok büyük bir kısmı, meselâ Nizek Tarhan, Sul Tekin, Tuğ Şad, Akşit Guzek, Divastı, Bedr Tarhan, Müslüman olmuşlardır.

* * *

İKİNCİ MERHALE: İSLÂM DİNİNİN TÜRK DÜNYASI VE BÜTÜN TÜRK BOYLARI ARASINDA YAYILIŞI - ABBASİLER DEVRİ

Abbasiiler, Ebû Müslim el-Horasânî'nin önderliğinde ve bir "*halk ihtilâli*" ile iktidara geldikten sonra, İç Asya ve Türkler arasında İslâmîyet'in yayılması için yeni bir devir başlamıştır. Zira Abbasiler; kendilerine iktidara giden yolu açan "*Doğu Halkı*"na (Horasan) ve bu arada *Orta Asya Türklüğüne* çok daha sıcak ve samimi davranmışlar, yeni devletin kurulma ve şekillenmesinde Türkleri kendileri için çok yakın bir destek olarak görmüşlerdir. Bu ise bir manada, İç Asya ve Türk boyları arasında İslâm hidâyetine giden yolun açılması ve Türkler arasında İslâm dininin yayılması için yeni ve köklü bir devrin başlaması idi.

İlk Abbasî halifelerinden biri olan Ebû Cafer el-Mansur, (754-775) doğu Türklüğü ile sosyal ve dini ilişkilerin gelişmesinde çok güzel adımlar atmış ve Türklerin askeri ve idarî manada göreve gelmelerini sağlamıştır.²² Bununun Türk yurtlarına İslâm namına çok iyi bir mesaj olarak kabul edilmesi gerekmektedir. Onun yerine hilâfet makamına geçen oğlu el-Medi (775-785) bu manada babasının yolunda yürümüş "*Doğu halkına*" Türklerle büyük ilgi göstermiş ve onlara elçiler göndererek onların Müslüman olmalarını ve kendi itaati altına girmelerini istemiştir. el-Mehdi onlara gönderdiği davet mektubunda şöyle diyordu: "Eğer sizler Allah'ın birliği ve O'nun Rasûlünü kabul ederseniz, bundan büyük faydalar elde edeceğiniz gibi, bendende yardım görürsünüz."

Mamafih devrin çağdaş tarihçilerinden İbn Vâzih el-Yakûbî'nin bu husustaki kıymetli rivâyetlerinden öğrendiğimize göre el-Mehdi'nin İslâm'a çağrı elçisi gönderdiği Türk hükümdarları arasında Kâbul Soğd, (Semerkant) Toharistan, Bamıyan, Fergâne, Uğrusan'a, Sicistan, Taşkent beyleri, hatta büyük Türk hükümdarı Tarhan, Tokuzoğuz hükümdarı Hakan da bulunuyordu.²³ Bunların hepsi el-Mehdi'nin itaatına girmişler ve diğer bir ifade ile Müslüman olmuşlardır. Hatta bu mahalli Türk beylerinden Karluk asıllı Toharistan Yabgusu el-Mehdi'nin bizzat özel yaklaşımı ile Müslüman olmuştur.²⁴

Fakat bu devirlerde İslâm dininin İç Asya'da yayılmasında yeni yeni gelişmeler olmuştur. O da daha son-

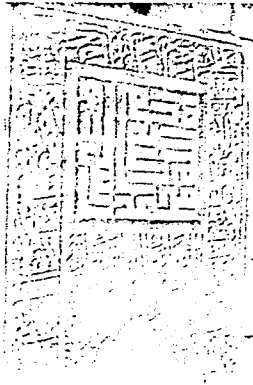
raları Asya bozkırlarında İslâm hidâyet meşalesini tutuşturacak olan *İslâm tasavvuf ve mistisizminin* İç Asya kapılarını çalmaya, şöhreti dünyayı dolduran büyük veli ve müridlerin Türkistan'ın iç kısımlarında ferdi tebdîr hareketine başlamış olmalarıdır. Orta Asya Türklüğünün dini ve milli hayatında daha sonraları çok önemli bir yeri olan ve bu yolla Müslüman Türkler arasında yeni bir iman neşesi ve coşkusu yaratan bu tasavvufî tebdîr hareketleri hakkında W. Barthold şöyle demektedir;

"İslâm dünyasının ister içinde ister dışında ferdi İslâm misyonerliğinin ortaya çıkışı, İslâm tasavvufunun ortaya çıkışı ile yakından ilgilidir. Sufiler İslâmîyeti yaymak amacı ile bozkırlardaki Türklerle gidiyorlardı. Hatta son devirlere kadar, her vakit bunların propagandası, medreselerde İslâm ilimleri öğreten fakihlere nispetle daha başarılı oluyordu."²⁵ Zira bu: "şeyhler ile İslâm tasavvufunun diğer temsilcileri, göçebeler arasında çok büyük bir tesir meydana getirmişlerdir. Üstelik bugün bile bozkırlarda halâ en çok onların taraftarları bulunmaktadır."²⁶

Abbasi halifelerinin en büyüklerinden biri olan el-Memun devri (813-833) İslâm dininin İç Asya ve Türkler arasında yayılması için çok önemli kilometre taşlarından biri ve bir altın devir olmuştur. Zaten ana tarafından Merâcîl adında bir Türk câriyesinden olan el-Memun²⁷ dayızadeleri olan Türklerle ve Orta Asya Türklüğüne her zaman büyük bir ilgi göstermiş ve onların büyük ölçüde Müslüman olmalarını sağlamıştır. Nitekim el-Belâzurî, el-Memun'un Türkler; Türk hükümdar ve hakanlarını İslâm dinine kazandırmak için gösterdiği ciddi gayret ve teşebbüsler hakkında şu ilginç açıklamalarda bulunmakta ve şöyle demektedir;

"el-Memun, daha halife olmadan önce henüz Müslümanlığı kabul etmemiş olan Türklerle karşı gazalar yapılmasını ve onların Müslüman olması için çaba sarfedilmesini emrederdi. Onlardan Müslümanlığı kabul edenlere daha çok yumuşak davranır, izzet ve ikramlarda bulunurdu. Hele hele Türk hükümdarlarından biri Müslüman olupta kendisini ziyârete gelmiş ise, el-Memun ona izzet ve ikram için ne yapacağını şaşırır kalırdı. Onları âdeta lutuf ve ihsanlara boğardı."²⁸

el-Memun'dan sonra, onun yerine üvey kardeşi el-Mutasım halife olmuştur (833-844).²⁹ el-Mutasım da ana tarafından Türk olan ilk Abbasî halifelerinden biri idi. Anası ise Mâride Hatun'dur. Mâride, kendi devrinde ve hilâfet çevrelerinde Türk olmanın gururunu bir milli şuur ülküsü içinde yaşamış en ulu Türk analarından biri idi. Onun yüksek gayretleri ve oğlu el-Mutasım'a aşıladığı yüksek idealler, her hâlükarda "Türk olma"-"Türk kalma" ve "Türk gibi yaşama" şuru sayesinde Bağdad ve hilâfet ülkelerinde yeni bir "*Türkler Devri*" başlamıştır ki bu Arap İslâm tarihinin akışınında değiştirmiştir;

Merv-Sahabeler Yapı Topuluğu.
Büreyde el-Eslemî'nin sandukası.
(baş kısmı)

